

ویژگیهای فقه شیخ طوسی

رضا محبی مجد

استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه پیام نور

چکیده:

ابوجعفر محمد بن حسن بن علی الطوسی، شیخ الطائفه علی الاطلاق و پیشوای فقهاء و محدثین و مفسرین و متکلمین عصر خود و اعصار بعدی است. شیخ طوسی در سال ۴۴۸ در پی وقوع فتنه و درگیری بین شیعیان کرخ در بغداد به نجف اشرف هجرت نمود و تا آخر عمر در آنجا ماند و نخستین حوزه علمیه شیعه را در آنجا تأسیس کرد. او با نگارش کتاب مبسوط، شیوه جدیدی را در تبیین و تدوین مسائل فقهی به وجود آورد و بر خلاف گذشتگان که فتاوی خود را در قالب الفاظ احادیث (با ذکر یا حذف سند) بیان می کردند، با عبارات خودش به ایراد فتوی پرداخت و شیوه نقل فتوی به دور از جمود بر الفاظ روایت و با عبارات شخصی مجتهد را در تدوین کتب فقهی تأسیس کرد. این شیوه راهگشای چگونگی تألیف کتب فقهی بعد از شیخ گشت که تا به امروز نیز ادامه دارد و از آن به فقه مستنبط یاد میشود. مهمترین کتب فقهی شیخ طوسی عبارتند از: المبسوط، الجمل والعقود فی العبادات، النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی، تهذیب الأحکام، الإستبصار فیما اختلف من الأخبار، مسائل الخلاف و...

واژگان کلیدی: شیخ طوسی، مبسوط، فقه مستنبط، نهاییه، خلاف

مقدمه:

ابوجعفر محمد بن حسن بن علی الطوسی، شیخ الطائفة علی الاطلاق و پیشوای فقهاء و محدثین و مفسرین و متکلمین عصر خود و اعصار بعدی است. او در سال ۳۸۵ هجری متولد و در سال ۴۰۸ به عراق هجرت کرد.^۱ او که ۲۳ سال سن داشت در مجلس درس شیخ مفید در بغداد حاضر شد و مدت ۵ سال از محضر او بهره برد. "در میان انبوه شاگردان شیخ مفید، دانشمندان بزرگی همچون سید مرتضی، علامه کراچکی، سید رضی، نجاشی، سلار بن عبدالعزیز و ابویعلی جعفری بوده‌اند ولی (بعداً) هیچ‌یک شهرت و موقعیت شیخ طوسی را نیافتند. حتی سید مرتضی که سرآمد شاگردان شیخ مفید و خود استاد شیخ طوسی بود، در آثار وجودی به پایه شیخ نرسید. به همین جهت دانشمندان ما او را پیشوای مجتهدین شیعه و شیخ الطائفة می‌دانند و هر جا به نام او رسیده‌اند با عظمت و جلالت و احترام از وی یاد کرده‌اند. او بعد از رحلت شیخ مفید در سال ۴۱۳، قریب ۲۳ سال از محضر سید مرتضی استفاده سرشار برد^۲ و "وقتی سیدمرتضی وفات یافت، ریاست و امامت او رسید و خانه‌اش در "کرخ"^۳ مأوای مردم بود و هیئت‌هایی آنجا می‌آمدند تا مشکلات و سؤال‌هایشان را حل کنند و علماء برای تلمذ خدمت او و حضور در پای منبرش از هر شهری می‌آمدند و عدّه شاگردان ایشان بالغ بر ۳۰۰ مجتهد شیعه می‌شد.^۴

شهرت بی‌نظیر شیخ از موقعی رو به فزونی گذاشت که به دستور خلیفه عباسی "القائم بأمر الله" کرسی تدریس علم کلام به وی اختصاص یافت و این بزرگ‌ترین موقعیت و منصب رسمی علمی بود که در مرکز خلافت آل عباس و دنیای سنت و جماعت نصیب یک عالم بزرگ شیعه آن هم عنصر ایرانی در محیط عربی گردید. این کرسی از جانب خلیفه وقت به دانشمندانی تعلق می‌گرفت که سرآمد دانشمندان عصر در عقاید و مذاهب باشند.^۵

برای معرفی بیشتر شیخ طوسی، سخنان دو تن از بزرگان را درباره او یادآور می‌شویم:

علامه حلی درباره شیخ طوسی می‌گوید: ابوجعفر محمد بن حسن بن علی طوسی، شیخ الامامیه و رئیس الطائفة و بزرگ مرتبه و دارای منزلتی عظیم بوده و ثقة و عین و صدوق است و به احادیث و رجال و فقه و اصول و کلام و ادبیات آگاه بوده و همه

۱. رجال العلامة الحلی صفحه ۱۴۸، مقابسات الانوار ص ۵، تاریخ شیعه صفحه ۹۸ و...

۲. مفاخر اسلام ج ۳ صص ۳۶۷ و ۳۶۸

۳. محله‌ای شیعه‌نشین در بغداد

۴. اعیان الشیعة صفحه ۱۵۹

۵. مفاخر اسلام ج ۳ صفحه ۳۷۴

فضائل به او نسبت داده می‌شود. او در همه علوم اسلامی دست به نگارش زده و اعتقادات شیعه را در اصول و فروع تهذیب نموده است. وی جامع کمالات نفسانی در علم و عمل بوده و نزد شیخ مفید تلمذ نموده است.^۶ صاحب "تأسیس الشیعة" نیز راجع به او می‌گوید: شیخ الطائفة علی الاطلاق، شیخ طوسی پیشوای فقه و حدیث و تفسیر و کلام بوده و در بین علمای اسلامی در هر شاخه‌ای از علوم، بی‌نظیر می‌باشد و کتاب‌هایی تصنیف نموده که کسی قبل از او مانند آن را ننوخته است. از جمله این کتاب‌ها، مبسوط و خلاف و نهاییه می‌باشد.^۷

شیخ طوسی در سال ۴۴۸ در پی وقوع فتنه و درگیری بین شیعیان کرخ و مخالفین که بعد از حمله طغرل بیک سلجوقی به بغداد و انقراض حکومت آل بویه شیعی مذهب صورت گرفت و در جریان آن کتب شیخ و کرسی تدریس او به آتش کشیده شد، به نجف اشرف هجرت نمود و تا آخر عمر در آنجا ماند و نخستین حوزه علمیه شیعه را در آنجا تأسیس کرد و سرانجام در شب دوشنبه ۲۲ محرم سال ۴۶۰ هجری دار فانی را وداع گفت.

روش بیان فقه توسط شیخ طوسی

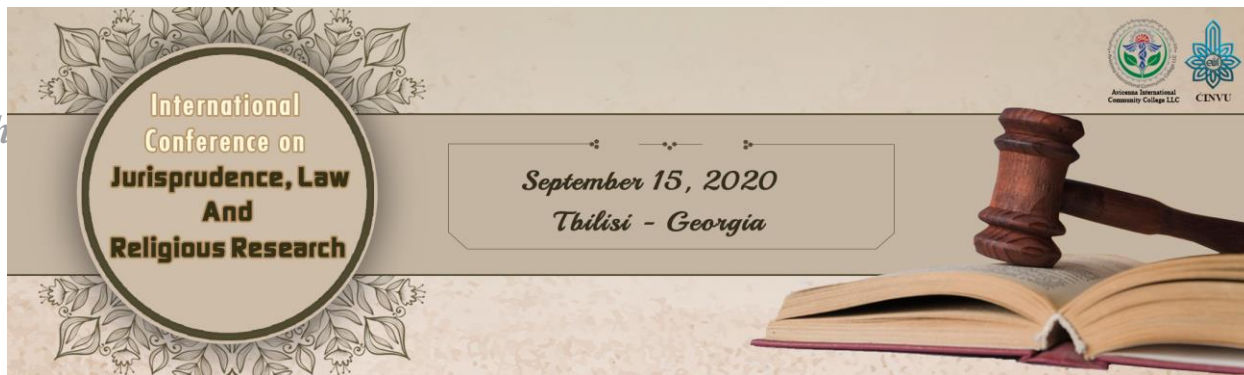
شیوه بیان احکام شرعی در قالب عبارات شخصی مجتهد که از آن به "فقه مستنبط" یاد می‌شود^۸ توسط قهرمان بزرگ میدان تحقیق و تألیف و غواص بی‌بدیل اقیانوس فقه شیعه، محمد بن حسن بن علی الطوسی معروف به "شیخ طوسی" و "شیخ الطائفة" بنیان نهاده شد. او با نگارش کتاب مبسوط، شیوه جدیدی را در تبیین و تدوین مسائل فقهی به وجود آورد و بر خلاف گذشتگان که فتاوی خود را در قالب الفاظ احادیث (با ذکر یا حذف سند) بیان می‌کردند، با عبارات خودش به ایراد فتوی^۹ پرداخت و شیوه نقل فتوی^{۱۰} به دور از جمود بر الفاظ روایت و با عبارات شخصی مجتهد را در تدوین کتب فقهی تأسیس کرد. این شیوه راهگشای چگونگی تألیف کتب فقهی بعد از شیخ گشت که تا به امروز نیز ادامه دارد.

شیخ بزرگوار در سایه نبوغ و ابتکار و استعداد فوق‌العاده و پشتکار مخصوص به خود، به حد کافی علوم لازم را از استادان فن مخصوصاً شیخ مفید و سید مرتضی فرا گرفت و با وسعت نظر و احاطه کامل و دقت زائد الوصفی که در تمام فنون دینی داشت، مکتبی مخصوص به خود پدید آورد. مکتب شیخ نه تنها مکمل مکتب مفید و سید مرتضی بود بلکه نظر به آراء جدید و نظریات

^۶. رجال العلامة الحلی ص ۱۴۸

^۷. تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام صفحه ۳۰۴

^۸. محمد واعظ زاده، مقدمه "الرسائل العشر" صفحه ۴۷

عمیقی که شخصاً در اغلب ابواب فقه داشت و تحقیقاتی که در اصول و کلام و تفسیر و حدیث و رجال می نمود، از هر جهت با سایر مکاتب امتیاز داشت. یکی از امتیازات مکتب شیخ این است که در اغلب کتاب هایش گفته ای تازه و رأی و فتوایی نو آورده است، مثلاً در کتاب نهایه فتوایی داده که در مبسوط عکس آن آمده و در تهذیب قولی را برگزیده که در استبصار آن را ضعیف شمرده، همچنین در تفسیر، کلام و اصول فقه آراء و نظریاتی دارد که در کتب فقه و اصول و حدیث از آن عدول کرده است. این اختلاف که در فتاوی و آراء شیخ دیده می شود، به نظر منتقدین و فقهاء نامی ما ناشی از سرعت انتقال و فکر مواج و اشتغال زیاد وی به تألیف و تصنیف بوده که تدریجاً رأی تازه و نظریه جدیدی برایش پدید می آورده است در صورتی که در کتب پیشین، عکس آن فتوی داده بود.^۹

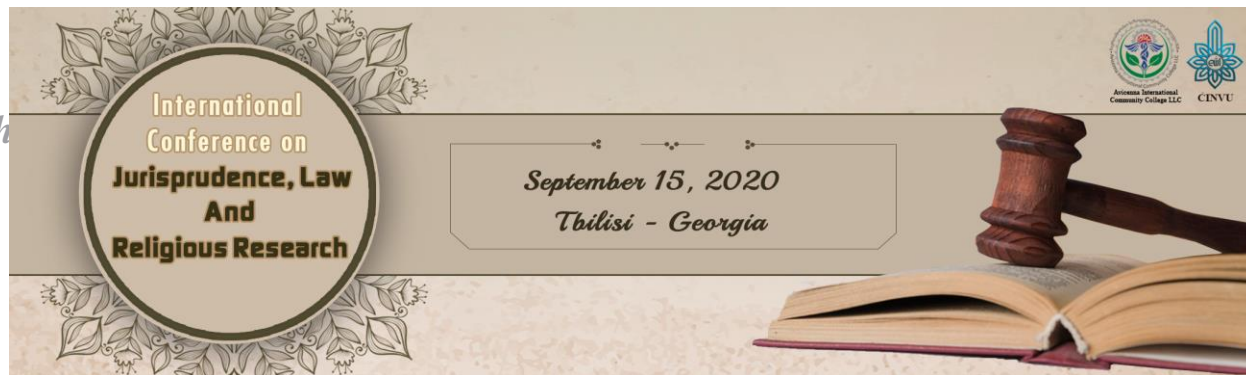
آثار شیخ واجد چند امتیاز مهم است: یکی این که عبارت آن ها به روش معمول زمان در نهایت سادگی و خالی از اغلاق و ابهام و بسیار روان و شیرین است. دیگر آنکه نوشته های شیخ غالباً از نظم کامل در ابواب و فصول و دسته بندی و کلاسه کردن مطالب برخوردار است. امتیاز سوم این که شیخ در هر یک از آثار خود هدف مشخص و معقولی داشته و طبقه خاصی از طلاب علم از قبیل مبتدیان یا منتهمیان و متوسطان در علم را در نظر می گرفته و بعلاوه فنون مختلف یک علم مانند علم فقه را به هم نمی آمیخته بلکه در هر رشته، کتاب جداگانه تألیف کرده است.^{۱۰}

وظیفه بیان مسائل فقهی و نقل سنت در زمان غیبت به عهده فقهاء جامع شرایط بود که تا زمان شیخ الطائفه مانند عصر ائمه علیهم السلام و زمان غیبت صغری به صورت بازگو کردن روایات این کار انجام می پذیرفت اما از آن زمان شیوه بیان فقه دگرگون شد و دیگر تنها در محدوده نقل روایات محصور نماند بلکه احکام دینی به صورتی علمی و تخصصی در ضمن کتب فقهی فراهم آمد.

انگیزه ای که موجب می شد تا در این دوره فقه به صورت نقل سنت و روایات معصومین علیهم السلام بیان گردد، این بود که مسلمان ها سالیان دراز با این سبک انس داشتند و به آن خو گرفته بودند و هرگز برای نظریه کسی که در مقام بیان احکام شرعی ابراز می شد، اعتباری قائل نبودند و اگر فقهاء این دوره جواب مسائل شرعی مردم را مانند زمان ما بیان می کردند هرگز از سوی مردم پذیرفته نمی شد بلکه تنها در صورتی نزد آنان مقبول می افتاد که پاسخ آن در ضمن روایت و با تمام خصوصیات لفظی آن داده شود. این شیوه هم در مواردی که سؤالی فقهی پیش می آمد جریان داشت و هم در زمینه ای که فقیهی ابتدائاً می خواست حکم شرعی را بیان کند. این روش تا زمان شیخ طوسی ادامه داشت بلکه در اوایل روزگار او نیز فقه به همین گونه بیان می شد

^۹ . مفاخر اسلام جلد ۳ صفحه ۳۷۴

^{۱۰} . محمد واعظ زاده: هزاره شیخ طوسی صفحه ۶۶

و به همین جهت مرحوم شیخ کتاب نهاییه خود را که نخستین کتاب فتوایی او بود، به صورت نقل روایات تنظیم نمود تا مردم آن را بپذیرند، آنگاه به تدریج با رهنمودهای شیخ این طرز تفکر دگرگون شد و مردم آمادگی یافتند تا احکام دین را به صورت دیگری بپذیرا شوند. شیخ در مقدمه مبسوط به این نکته اشاره می‌کند که مردم مسائل فقهی را تنها در ضمن روایات می‌پذیرند و می‌گویند: "خیلی مایل بودم برای مردم کتابی را مشتمل بر همه مسائل فقهی و احکام دین تنظیم کنم ولی هیچ میل و رغبتی نسبت به این امر در میان آنان احساس نکردم چه نظر ایشان آن بود که احکام و مسائل فقه را باید تنها از راه نقل عبارات و الفاظ صریح و گویای اخبار به دست آورد و در این اندیشه به قدری زیاده روی کرده بودند که اگر بدون تغییر در معنی و مفهوم روایت، لفظی از آن دگرگون می‌شد در شگفتی فرو می‌رفتند. از این رو نخست دست به کار چنین عملی نشدم"^{۱۱}.

شیخ طوسی با تألیف کتاب مبسوط، راه‌های ایراد و انتقاد را بر روی مخالفین بست و فقه شیعه را بر اساسی محکم و منظم استوار ساخت. او در اول مبسوط می‌نویسد: من همواره می‌شنوم مخالفین ما که مدعی علم فقه می‌باشند و خود را آشنای به فروع احکام می‌دانند فقه شیعه را ناچیز شمرده و شیعه را به کمی فروغ و قلت مسائل فقهی متهم می‌سازند و می‌گویند: کسی که قیاس و اجتهاد (به اصطلاح مخالفین) را نفی کند راهی به مسائل فرعی بسیار و تفریح آن‌ها بر اصول ندارد زیرا بیشتر مسائل از این طریق گرفته می‌شود. این عقیده ناشی از جهل آن‌ها به مذهب شیعه و قلت تأمل در اصول فقه ماست. اگر آن‌ها نظری به اخبار و فقه ما می‌کردند، می‌دانستند که اغلب مسائلی که آن‌ها از راه اجتهاد (رای) و تفریح فرع بر اصل استنباط می‌کنند، در اخبار ما وجود دارد و از طرف ائمه طاهرین علیهم‌السلام که گفته آن‌ها در حجت بودن و اعتبار مثل گفته پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم می‌باشد، به طور عموم یا خصوص تصریح یا تلویح شده است^{۱۲}.

شیخ طوسی در مبسوط که ظاهراً اولین کتاب فقهی تفریعی است^{۱۳}، به صورت مشروح و مبسوطی اصول همه مسائل و برداشت‌های خود را از احادیث ذکر می‌کند و به ذکر فروع مسائل می‌پردازد، برای آن ابوابی می‌گشاید، مسائل را به چند بخش تقسیم می‌کند و مسائل هماهنگ را در یک جا می‌آورد و فروع هر مسأله را به‌طور مستوفی مورد بررسی قرار می‌دهد، به ادله هر مسأله اشاره می‌کند و آن را به طور نسبی تنقیح می‌نماید^{۱۴}.

به طور کلی ویژگی‌های کتاب مبسوط بدین قرار است (برگرفته از کلام شیخ در مقدمه آن):

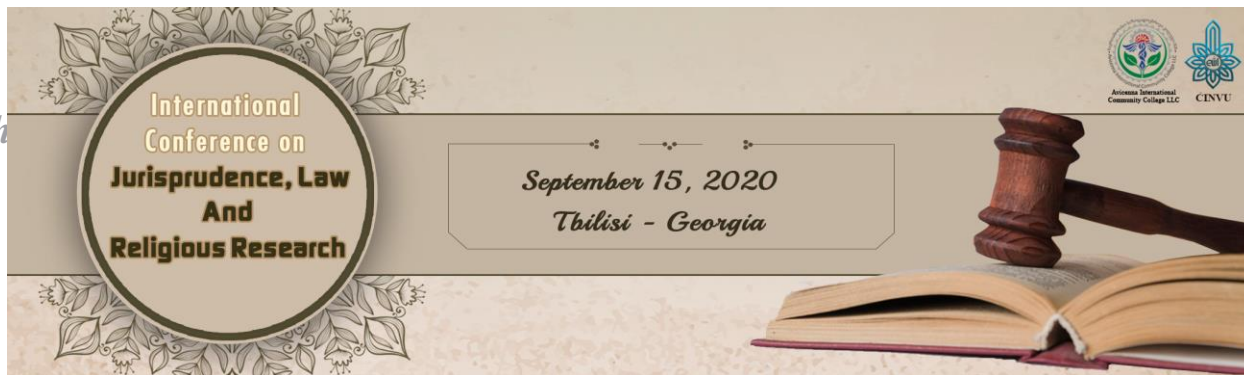
۱۱. محمد ابراهیم جناتی: کیهان اندیشه شماره ۳ صفحه‌ای ۱۱

۱۲. مفاخر اسلام ج ۳ صفحه ۳۷۸

۱۳. شهید مطهری: هزاره شیخ طوسی صفحه ۳۵۷

۱۴. محمد ابراهیم جناتی: کیهان اندیشه شماره ۲ صفحه ۲۰

- ۱ - تمامی ابواب فقه از باب طهارت تا دیات را در بر دارد. شیخ در مقدمه مبسوط می گوید: قصد دارم کتابی مشتمل بر جمیع ابواب فقهی که حدود هشتاد باب است، بنویسم.
  - ۲ - مجرد فقه است و در آن به ادعیه و آداب استجابی پرداخت نشده است.
  - ۳ - مسائل فقهی در آن دسته بندی شده و احکام مشابه در ابواب مخصوص گرد آمده اند.
  - ۴ - مسائل تفریعی را که اهل سنت ذکر کرده اند، آورده است.
  - ۵ - اصول مسائل ذکر شده و احکام فروع به آن‌ها مستند شده است.
  - ۶ - در مسائل مشکل به گونه‌ای استدلال شده که مطلب کاملاً روشن شود.
  - ۷ - در مسائل اختلافی اقوال علماء ذکر شده و به دلیل آن‌ها نیز اشاره گشته و اقوال صحیح و قوی آن‌ها مشخص شده است.
  - ۸ - مباحث فقهی را در قالب کوتاه‌ترین الفاظ آورده است. با این وجود چون فروع بسیاری را در حالت آن متذکر شده، حجم کتاب نیز افزایش پیدا کرده است.
- شیخ طوسی نخستین فقیهی است که درب‌های اجتهاد را به گونه عملی در فقه شیعه باز کرد و فروع جدید و ابواب تازه‌ای در فقه پدید آورد. او ثابت کرد که اجتهاد در شیعه پویا و پرتحرک است و می‌تواند با حوادث روزگار و مظاهر دنیای جدید پیش برود و هیچ‌گاه دچار سستی و رکود نگردد^{۱۵}.
- در میان فقیهان امامی پیش از شیخ کسی را سراغ نداریم که کتابی در تفریعات فقهی (با این وسعت) نوشته باشد. مسائل تفریعی در آن زمان با آن که مورد بحث و مذاکره حضوری بوده، کمتر در آن رساله‌هایی می‌نوشتند و اگر رساله‌هایی بوده در تمام مباحث فقه نبوده است. کتاب مبسوط با آن که نخستین کتاب در فن خود می‌باشد، کامل‌ترین کتاب و محققانه‌ترین کتاب آن عصر می‌باشد.
- پس از شیخ نیز کتاب‌های فقه تفریعی بسیار نوشته‌اند. مشهورترین این کتاب‌ها کتاب "قواعد الأحکام فی معرفه الحلال و الحرام" به قلم علامه حلی می‌باشد. از علامه کاوشگر، آیت‌الله بروجردی نقل شده که نسبت شماره فروع مبسوط از قبیل جوی (آبی) است به دریایی که مبسوط را دریا می‌دانست و قواعد را جوی^{۱۶}.

^{۱۵} . محمد ابراهیم جناتی: کیهان اندیشه شماره ۷ صفحه ۱۲ و شماره ۱۰ صفحه ۱۷

^{۱۶} . سید رضا صدر: هزاره شیخ طوسی صفحه ۴۱۷

کتاب مبسوط آخرین کتاب فقهی طوسی است و این مطلب از خلال مقدمه آن و نیز ارجاع مواردی در کتاب المیراث مبسوط به کتاب‌های دیگرش هم چون نه‌ایه و خلاف و تهذیب و غیره فهمیده می‌شود.^{۱۷}

شیخ طوسی با نوشتن کتاب مبسوط اولاً ثابت کرد که از ضمیری آگاه برخوردار است و نیاز عصر خویش را درک می‌کند. ثانیاً ثابت کرد که از موهبت شجاعت عقلی و ادبی بهره‌مند است. او از کسانی نیست که فقط نیاز را احساس کند ولی جرأت اقدام را نداشته باشد [بلکه] با جرأت و جسارتی کم‌نظیر این گام خطیر را برمی‌دارد. ثالثاً ثابت کرد که اجتهاد و تفریع و طرح مسائل جدید و جواب‌گویی به آن‌ها مشروط به این نیست که فقه اسلامی را کوتاه و نارسا فرض کنیم و دست به دامن قیاس و رأی بشویم. ثابت کرد که کلیات و اصول اسلامی نوعی است که کاملاً ممکن و مقدور است در چارچوب همان کلیت فروع تازه رسیده را جواب‌گوئی کرد. هنر شیخ در این است که نه مانند جامدان و متقشران از پاسخ‌گوئی به نیازهای عصر خود شانه خالی کرد و نه مانند متهوران و بی‌پروایان رأی و گمان شخصی را جانشین تشریح اسلامی کرد و این است انتظار اسلام از علماء واقعی امت.^{۱۸}

شیخ طوسی همچنین با تدوین کتاب خلاف، فقه تطبیقی را بگسترده و با یادکرد موارد اختلافی فقه شیعه با فقه عامه و استدلال متین و استوار، قدرت تفقه و استنباط شیعی را نمایاند.

نگارش کتاب خلاف توسط شیخ طوسی در واقع گسترش فوق‌العاده فقه مقارن بود که قبل از شیخ نیز توسط بعضی از فقهاء شیعه همچون ابن جنید اسکافی و سید مرتضی در تألیفات خود بدان پرداخته بودند اما در عین حال کار شیخ طوسی از نظر وسعت عمل و نقشی که در تکامل این شاخه از علوم اسلامی داشت بی‌نظیر بود.

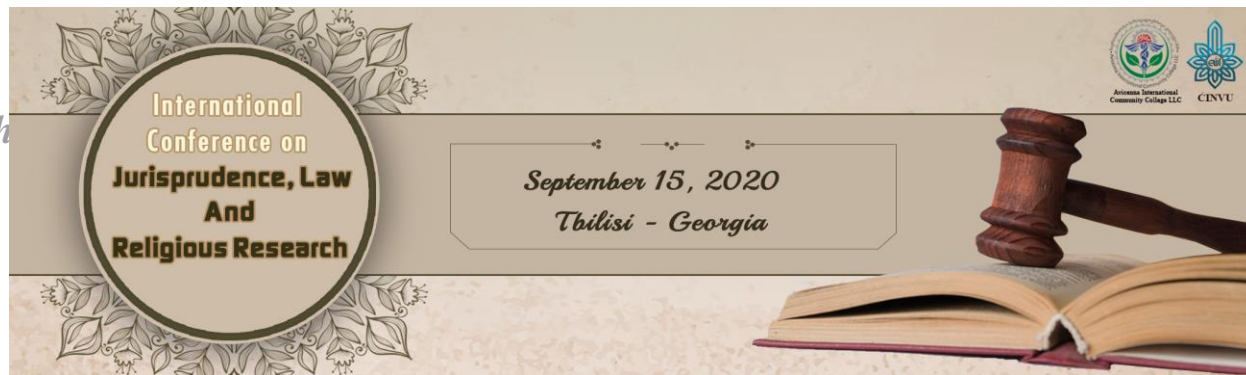
در کنار این تلاش‌های شکوهمند فقهی، شیخ الطائفه کتاب "الجمل و العقود" را نگاشت و اصول مسائل فقهی را با کمترین عبارت و در عین حال با چینش و رده‌بندی دقیقی با فصل‌های مشخص و ارقام معین به تحریر درآورد. برخی از پژوهشگران این اثر شیخ را اولین کتاب در نوع خود دانسته و از آن به "فقه کلاسیک"^{۱۹} یاد کرده‌اند.

توسعه و گسترش مهمی که توسط شیخ طوسی در بحث‌های فقهی صورت پذیرفت، پس از درگذشت او (در سال ۴۶۰ هجری) درست به مدت یک قرن از تکامل بازایستاد و این دوره رکود بحث‌های فقهی بود. در طول این ۱۰۰ سال همه علماء و فقهاء در تفریعات و پیاده کردن قواعد و استنباط و استخراج احکام از مصادر و مراجع، دقیقاً از شیوه شیخ طوسی تبعیت می‌کردند و

^{۱۷}. الفوائد الرجالیة جلد ۳ صفحه ۲۳۳

^{۱۸}. شهید مطهری: هزاره شیخ طوسی صفحه ۳۵۷

^{۱۹}. محمد واعظ زاده: مقدمه الرسائل العشر صفحه ۵۰

حتی جمله‌ای بر خلاف نظر او به زبان نمی‌آوردند.^{۲۰} در این مدت علماء شیعه، فتاوی شیخ طوسی را اصل مسلم پنداشته و به همان اکتفا کرده (و از خود فتوایی بروز نمی‌دادند) و نوشتن کتابی در قبال کتب شیخ و اظهار فتوی^۱ با وجود فتاوی شیخ را عملی جسارت‌آمیز و اهانت‌بار نسبت به شخصیت شیخ طوسی قلمداد می‌کردند. این عده در واقع مقلد شیخ بودند و با این وضع بیم انسداد باب اجتهاد در نزد شیعه وجود داشت تا اینکه ابن ادریس حلی فقیه نامدار نیمه دوم قرن ششم هجری به عنوان اولین کسی که با آراء و فتاوی شیخ طوسی مخالفت کرد و باب رد نظریات شیخ را گشود برخاست^{۲۱} و اصول اجتهاد را از وضع یکنواخت بیرون آورد و مکتب جدیدی تأسیس نمود و روش نوینی در فقه و اصول به کار برد. مکتب جدید و روش نوین ابن ادریس گرچه اجتهاد را از حالت رکودی که داشت بیرون آورد و بحث و انتقاد را در تمام مباحث فقهی و اصولی و آراء و نظریات شیخ آزاد ساخت ولی با این وصف روش وی هیچ‌گاه از وزن و اهمیت شیخ نکاست زیرا آراء و فتاوی شیخ همواره نصب العین فقهاء بزرگ ما بوده و هست و تاکنون همه ریزه‌خواران نعمت او می‌باشند.^{۲۲}

آثار فقهی شیخ طوسی

۱- "المبسوط": مهمترین اثر فقهی شیخ طوسی است و چون نگارش این کتاب توسط شیخ، تحولی عظیم در تدوین فقه شیعه ایجاد کرد، ما در بخش روش بیان فقه توسط شیخ به قدر کافی راجع به آن بحث کردیم.

۲- "الجمل و العقود فی العبادات": شیخ طوسی این کتاب را به درخواست شاگرد خود ابن برآج نوشته است. او در مقدمه می‌گوید: این کتاب را به تقاضای "شیخ فاضل" نوشتم و صاحب الذریعه^{۲۳} در حاشیه بعضی نسخ قدیمی این کتاب دیده است که مراد از "شیخ فاضل"، ابن برآج است.^{۳۳}

شیخ طوسی در مقدمه این کتاب، آن را معرفی کرده و می‌گوید: "شیخ فاضل از من خواسته بود تا مختصری شامل کتب عبادات و ذکر عقود ابواب آنها و تعیین جمل آن و بیان افعال و تروک و واجب و مستحب بنویسم و با عدد آنها را ضبط کنم تا برای حافظ آن آسان بوده و دسترسی به آن مشکل نباشد. کتاب‌هایی که قبلاً در این زمینه نوشته شده است، مبسوط بوده و

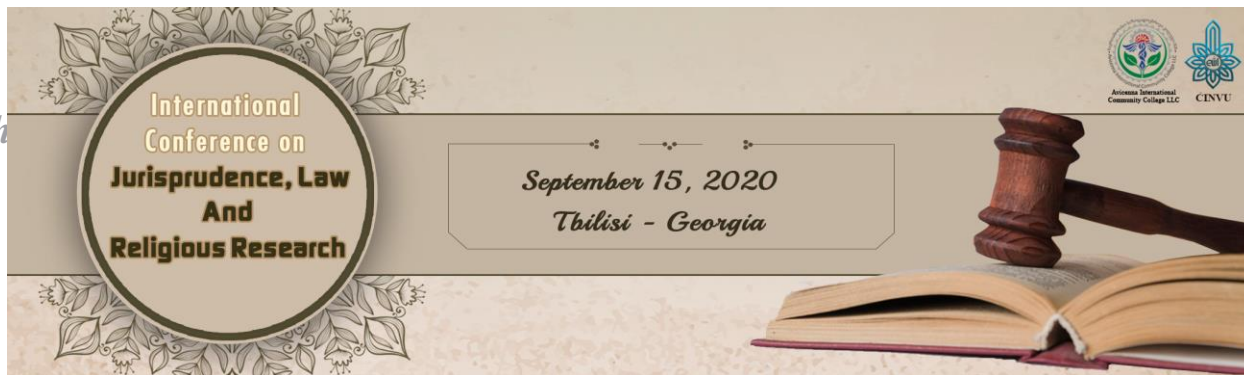
^{۲۰} محمد ابراهیم جناتی: کیهان اندیشه شماره ۲ ص ۲۲

^{۲۱} اعیان الشیعه جلد ۹ صفحه ۱۶۰

^{۲۲} مفاخر اسلام جلد ۳ صفحه ۳۷۵

^{۳۳} الذریعه الی تصانیف الشیعه جلد ۵ ص ۱۴۵

مخصوصاً کتاب نهایی ما که دیگر زیادتر از این نمی‌شد. از خدای بزرگ یاری و توفیق را جهت نگارش این کتاب خواهانم.^{۲۴}

شیخ در این کتاب تنها عبادات را متذکر شده و از ابتدای کتاب الطهارة تا انتهای کتاب الجهاد را مورد بررسی قرار داده است. این کتاب در مجموعه "الرسائل العشر للشيخ الطوسي" توسط انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم به چاپ رسیده است.^{۲۵}

۳- "النهاییه فی مجرد الفقه و الفتاوی": این کتاب را به طور مختصر "نهاییه" می‌خوانند و طبق احصاء صاحب "الذریعة" شامل ۲۲ کتاب و ۲۱۴ باب و ۳۶۰۰۰ مسأله فقهی است.^{۲۶}

نوشتن نهاییه ابتدایی بوده و شیخ آن را بر حسب تصمیم خود نوشته است. برخلاف بسیاری از تصنیفات دیگری که آنها را بر حسب تقاضای کسان یا شاگردانش به رشته تحریر در آورده است. کتاب نهاییه مانند تألیفات دیگر شیخ، تاریخ تألیف ندارد زیرا نه در آغاز آن تاریخی برای نوشتن آن می‌بینیم و نه در انجامش. آنچه که یقین است کتاب نهاییه از نخستین آثار علمی شیخ می‌باشد (برخی آن را نخستین کتاب فقهی شیخ طوسی می‌دانند)^{۲۷}. خود شیخ در سرآغاز مبسوط می‌گوید: من در دیر زمان کتاب نهاییه را پرداخته‌ام. از این سخن دانسته می‌شود که زمانی دراز نوشتن نهاییه تا نوشتن مبسوط فاصله داشته است. از سخن (شیخ در) فهرست دانسته می‌شود که نگارش نهاییه پس از نگارش تهذیب بوده است. از خود نهاییه هم چنین پیدا است. در کتاب حج در باب دخول مکه و طواف و نیز در باب سعی صفا و مروه از تهذیب سخن گفته که دعاهای استحبابی در این مواقف را در تهذیب نوشته است. زمان تألیف نهاییه بر زمان تألیف کتاب استبصار نیز مقدم می‌باشد هر چند در فهرست، نام استبصار را پیش از نام نهاییه یاد کرده است. شیخ در سرآغاز استبصار می‌گوید: ترتیب کتاب‌های فقهی استبصار را بر طبق ترتیب کتاب‌های فقهی نهاییه قرار دادم. تاریخ نوشتن نهاییه از تاریخ نوشتن کتاب "مسائل الخلاف" نیز جلوتر می‌باشد چون شیخ در سرآغاز خلاف از تهذیب و استبصار یاد می‌کند.^{۲۸}

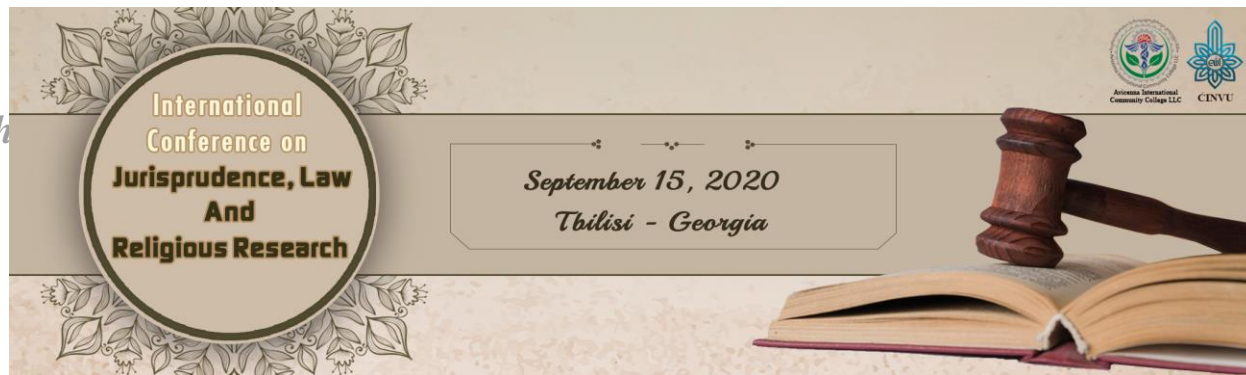
^{۲۴}. الرسائل العشر صفحه ۱۵۳

^{۲۵}. الرسائل العشر صفحات ۱۵۳ الی ۲۵۲

^{۲۶}. الذریعة الی تصانیف الشیعة جلد ۲۴ صفحه ۴۰۳

^{۲۷}. ببینید: الفوائد الرجالیة جلد ۳ ص ۲۳۳

^{۲۸}. سید رضا صدر: هزاره شیخ طوسی صفحه ۴۰۷

نهایه همه کتاب‌های فقه را ندارد. (همان طور که گفتیم نهایه تنها شامل ۲۲ کتاب فقهی است، حال آن که شیخ در مقدمه مبسوط تعداد کتب فقهی را حدود ۸۰ ذکر می‌کند). حقیقت آن است که کتاب‌های فقه عدد واقعی ندارند و تابع قراری هستند که نویسنده کتاب برای آن‌ها بگذارد. نویسنده‌ای مباحثی را کتابی مستقل قرار می‌دهد. نویسنده‌ای دیگر آن مباحث را در ضمن کتابی دیگر می‌آورد. گاه می‌شود که نویسنده هر دو کتاب یکی باشد که در آن کتابش چنین کرده و در این کتابش چنان. شیخ طوسی در کتاب مسائل الخلاف برای بحث حیض کتابی مستقل قرارداده است ولی در کتاب نهایه مباحث حیض بابی از کتاب الطهارة می‌باشد. برای هر یک از مباحث‌های نماز جمعه، نماز جماعت، نماز مسافر، نماز عیدین، نماز آیات و نماز استسقاء در کتاب خلاف کتابی مستقل قرار داده شود ولی در نهایه هر کدام را بابی از کتاب الصلاة خوانده است. اکنون ببینیم که نهایه چه کتابی از کتاب‌های فقه را ندارد. نهایه کتاب الحجر، و کتاب الغصب و کتاب السبق و الرمایه را ندارد^{۲۹}. از آنجا که تعداد عناوین کتاب‌های فقهی نهایه بسیار کمتر از تعداد مرسوم است، خیلی از عناوین کتاب‌های فقهی را ندارد اما مباحث آن در ضمن کتاب‌های دیگر مطرح گشته است. برای مثال او مباحث مربوط به خمس را در کتاب الزکاة و مباحث مربوط به شفعه و شرکت و مضاربه و رهن و ودیعه و عاریه و مزارعه و مساقات و اجاره را در کتاب المتاجر و مباحث مربوط به لعان وظهار و ایلاء و خلع و مباراة را در کتاب الطلاق و مباحث اقرار و قصاص را به ترتیب در کتاب الوصایا و کتاب الديات آورده است. در نهایه گاهی عنوان یک کتاب فقهی خود مرکب از چند عنوان است. برای مثال کتابی تحت عنوان "کتاب الديون و الکفالات و الحوالات و الوکالات" دارد که در آن مباحث مربوط به دین و صلح و کفالت و ضمان و حواله و وکالت و لقطه را مطرح کرده است. موارد دیگری نیز مانند آن وجود دارد مثلاً: "کتاب العتق و التدبیر و المکاتبه" و "کتاب الأیمان و النذور و الکفارات" و "کتاب الوقوف و الصدقات". شیخ طوسی همچنین در مباحث مربوط به کسب و تجارت در نهایه دو عنوان جداگانه دارد: یکی "کتاب المکاسب" که در آن به مطلق کسب می‌پردازد و دیگری "کتاب المتاجر" که در آن مباحث مربوط به بیع و تجارت را مطرح کرده و علاوه بر آن مباحث شفعه و شرکت و غیره را که ذکر آن رفت، در ضمن آن آورده است.

نهایه شیخ جامع‌ترین کتاب فقهی است که تا آن زمان نوشته شده است. آنچه فقیهان امامی پیش از تألیف نهایه در فقه نوشته‌اند، رساله‌هایی بوده در یک مبحث از فقه یا چند مبحث یا خلاصه‌ای بوده بسیار کوتاه از فقه و کتابی از امامیان پیش از تألیف نهایه

^{۲۹}. سیدرضا صدر: هزاره شیخ طوسی صفحه ۴۰۶

که از همه مباحث فقه به طور رسا سخن گفته باشد سراغ نداریم. نه‌ای رساله فتوایی بوده که مقلدین برای عمل بدان رجوع می‌کردند. در بین دانشوران نیز مقام نه‌ای به قدری بالا رفت که آن را حفظ کرده و از بر می‌خواندند.^{۳۰}

کتاب نه‌ای از زمان شیخ طوسی تا دو قرن بعد یعنی زمان تألیف کتاب "شرایع" توسط محقق حلی، توسط علماء تدریس می‌شده و محور بحثها همین کتاب بوده و علماء این کتاب را به شاگردان خود اجازه می‌دادند.^{۳۱} در این دو قرن دانشورانی ارجمند گزارش‌هایی بر نه‌ای نوشتند، حاشیه‌هایی زدند و توضیحاتی برای تعبیرات آن دادند. از سرآغاز "نکت‌النه‌ای" محقق پیدا است که جمله‌ها و واژه‌های نه‌ای به دقت مورد بررسی قرار می‌گرفته و مورد نقض و ابرام واقع می‌شده است.^{۳۲}

۴- "تهذیب الأحکام": یکی از کتب اربعه شیعه است که دارای ۱۳۵۹۰ حدیث می‌باشد. شیخ طوسی این کتاب را ابتدا به عنوان شرحی بر مقنعه استادش شیخ مفید آغاز کرد اما بعداً تغییر نظر داده و آن را به عنوان کتابی مستقل قرار داد. او نگارش این کتاب را در سن جوانی و در حیات شیخ مفید آغاز کرد و اتمام آن مدت‌ها بعد از رحلت او صورت گرفت. شیخ طوسی در کتاب تهذیب، اخبار هر بابی را آورده و در مقام فتوی^۱ مورد استفاده قرار داده و نظر خود را درباره مفاد آن‌ها بیان داشته است.^{۳۳}

روش شیخ طوسی در تألیف کتاب "تهذیب الأحکام"، آن طور که از مقدمه آن به قلم شیخ برمی‌آید آن است که او در هر مسأله ابتداء از قرآن یا سنت یا اجماع دلیل آورده و سپس احادیث مشهور در این باب را ذکر می‌کند. آنگاه در مورد اخبار متنافی و متضاد نظر داده و وجه جمع یا وجه فساد آنها را بیان می‌کند.^{۳۴}

۵- "الإستبصار فیما اختلف من الأخبار": یکی دیگر از کتب اربعه شیعه است که دارای ۵۵۱۱ حدیث بوده و از سه جزء تشکیل شده که دو جزء آن در عبادات و یک جزء نیز در بقیه ابواب فقه است. ابواب این کتاب همانند ابواب نه‌ای است.

۳۰. سید رضا صدر: هزاره شیخ طوسی صص ۴۰۸ الی ۴۱۰

۳۱. آقا بزرگ تهرانی: مقدمه تفسیر تبیان ص ا ه

۳۲. سید رضا صدر: هزاره شیخ طوسی صفحه ۴۰۹

۳۳. مفاخر اسلام ج ۳ صفحه ۳۷۶

۳۴. ببینید: مقدمه تهذیب الأحکام صفحه ۳

روش شیخ در این کتاب آن است که در اول هر باب احادیثی را که بر طبق آن فتوی داده می‌آورد و سپس اخبار مخالف آن را ذکر کرده و سرانجام وجه جمع آن‌ها را بیان می‌کند.^{۳۵}

۶- "مسائل الخلاف": شیخ طوسی این کتاب را بعد از تهذیب و استبصار نوشته است. این کتاب که گاهی با عنوان "الخلاف فی الأحکام"^{۳۶} و گاهی به طور مختصر "خلاف" خوانده می‌شود، به شیوه کتاب‌های دیگر شیخ نگارش یافته ولی این مزیت را دارد که فروع و مسائلی را که درباره آن میان شیعه، حنفیه، شافعیه، مالکیه و حنبلیه اختلاف شده است، مورد موشکافی قرار می‌دهد و نظریه درست را طبق مذهب شیعه امامیه با ذکر دلیل بیان می‌کند.^{۳۷}

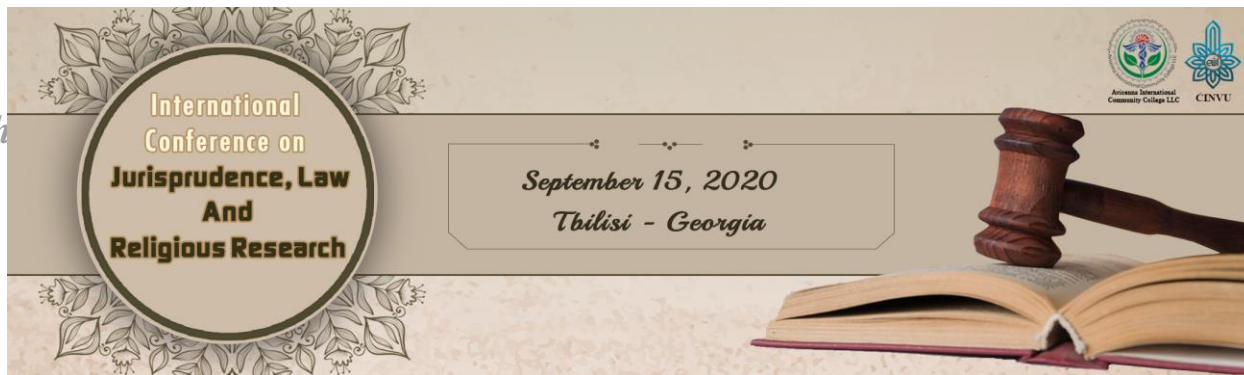
کتاب خلاف را شیخ طوسی به درخواست شاگردانش نوشته و در آن مسائل مورد اختلاف را متعرض گشته و اقوال آن عده از صحابه و تابعین و فقهاء را که معروف هستند، ذکر نموده و سپس قول مختار خود را بیان کرده و از اجماع شیعه و روایات و قواعد فقهی و اصولی دلیل آورده است و چون دیده که علمای اهل سنت به دیده تحقیر به فقه شیعه نگریسته و فقهاء ما را به علت اکتفاء آن‌ها به احکام منصوصه و عدم تفریعاتی که آن‌ها با معتبر شمردن قیاس و اجتهاد (رأی) معمول داشته اما فقه ما خالی از آن‌هاست، کوچک شمرده و آن را موجب نقص در فقاہت می‌دانند (چون فقیه باید بتواند در احکام مستحدثه که مردم در آن‌ها به او مراجعه می‌کنند، جواب کافی بدهد) پس شیخ طوسی به دفاع از فقه امامیه پرداخته و ثابت می‌کند که قدرت بر تفریع مسائل مبتنی بر قیاس و استحسان نیست بلکه با حفظ اصول مذکور نیز می‌توان فروع بسیاری را به وجود آورد.^{۳۸} شیخ طوسی در مقدمه کتاب خلاف، علت و چگونگی تألیف آن را توضیح می‌دهد. او می‌گوید (ظاهراً خطاب به شاگردان خود): "خواسته بودید که مسائلی را که بین ما و اهل سنت از قدیم الایام تاکنون مورد اختلاف بوده بر شما املاء کنم و مذهب مخالفین را مشخصاً ذکر کرده و آنچه صحیح است و بایستی معتقد به آن بود، بیان کنم و هر مسأله را با دلیلی مقرون سازم که یقین آور باشد مانند ظاهر قرآن، سنت قطعی، اجماع، دلیل خطاب، فحوای خطاب، استصحاب و دلالت اصل و اینکه حدیثی در آن مسأله از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم ارائه دهم که مخالف را ملزم به عمل بر طبق آن کرده و او را به اطاعت وادارد و در لابلای آن روایتی که از طریق خاصه به پیامبر اکرم و ائمه صلوات الله علیهم می‌رسد نقل کنم و اگر مسأله اجماعی است، به اجماع شیعه اشاره کنم و اگر مورد اختلاف است، آن را بیان کنم و به خاطر اجتناب از طولانی شدن مطلب و خستگی

^{۳۵}. مقدمه استبصار ص ۳

^{۳۶}. ببینید: اعیان الشیعه ج ۹ صفحه ۱۶۶، مقدمه تفسیر تبیان ص ۳، الذریعه الی تصانیف الشیعه جلد ۷ ص ۲۳۵

^{۳۷}. محمد ابراهیم جناتی: کیهان اندیشه شماره ۲ ص ۲۰

^{۳۸}. آیت الله بروجردی: مقدمه خلاف صفحه ۵

خواننده آن، مطالب را موجز و مختصر نمایم. من این درخواست شما را اجابت کرده و بنا بر پیشنهاد شما این کتاب را به طور موجز خواهم نوشت^{۳۹}.

کتاب خلاف در دو جهت که آن را بی نظیر قرار داده، ممتاز است: اول آنکه که همه مباحث و کتاب‌های فقه را داراست، دوم آنکه نظریات همه فقیهان اسلام را در هر مسأله‌ای متعرض می‌شود^{۴۰}.

۷- "مناسک الحج فی مجرد العمل": شیخ در این کتاب تنها به افعال حج پرداخته و ادعیه مستحبی را متعرض نگشته است^{۴۱}.
 ۸- "الایجاز فی الفرائض و الموارث": شیخ طوسی این کتاب را ظاهراً به درخواست یکی از شاگردان خود نوشته است. شیخ در مقدمه این کتاب خطاب به او می‌گوید: "خواسته بودی که مختصری درباره فرائض و موارث املاء کنم و در آن بدون بسط مسائل و به طریق ایجاز در تمام ابواب آن عمل کنم چرا که کتاب "نهایه" به طور مبسوط راجع به این مسائل سخن گفته است و خواسته بودی که این کتاب را همانند کتاب "الجمل و العقود" طوری دسته‌بندی کنم تا حجم آن کم و حفظ آن آسان شود و نیز تقاضا داشتی که در این کتاب فصلی جهت تعیین سهم ورثه و کیفیت استخراج مسائل آن قرار دهم و اشاره‌ای به طریق صحیح (و شیوه تعیین سهم وراثت) در تداخل فرائض داشته باشم. این موارد را حتی در نهایه نیز مطرح نکرده‌ایم. از خدای بزرگ تقاضای لطف و توفیق دارم^{۴۲}".

این کتاب در مجموعه "الرسائل العشر" توسط انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم به چاپ رسیده است.
 ۹- "المسائل الحائریات": شیخ طوسی این کتاب را به عنوان جواب سؤالات اهل "حائره" نوشته است. این کتاب به صورت مجموعه استفتائات کنونی نوشته شده است. تعداد مسائل این کتاب حدود ۳۰۰ است همان طور که خود شیخ نیز در فهرست خود متذکر شده^{۴۳} اما نسخه‌های موجود تنها شامل حداکثر ۱۵۹ مسأله می‌باشند^{۴۴}.
 این کتاب مشتمل بر ۱۵۲ مسأله فقهی در مجموعه "الرسائل العشر" به چاپ رسیده است.

^{۳۹}. مقدمه خلاف ص ۲

^{۴۰}. سید رضا صدر: هزاره شیخ طوسی صفحه ۴۱۲

^{۴۱}. ببینید: مقدمه "الرسائل العشر" صفحه ۴۲

^{۴۲}. مقدمه "الایجاز فی الفرائض و الموارث": ضمن "الرسائل العشر" صفحه ۲۶۷

^{۴۳}. الفهرست ص ۱۵۹

^{۴۴}. تحقیق آقای استادی در مقدمه این کتاب: ببینید: "الرسائل العشر" صفحه ۲۸۲

- ۱۰- "رسالة في عمل اليوم و الليلة": شيخ طوسي اين رساله را به درخواست يكي از رؤسای زمان خود نوشته است. او در مقدمه مي گويد: تقاضا شده كه مختصري راجع به شرح ۵۱ ركعت نماز شبانه روز و فرق واجبات و مستجابات آن و شرح اركان و بيان سنن و نوافل آن و ذكر آنچه آوردنش در نماز لازم است، بنويسم و نيز خواسته شده تا سوره های توصيه شده و ادعيه مختاره قنوت و نيز جملاتی را كه در هر صبح و شام ذكرش خوب است، يادآوری نمايم و در آن طريق اختصار را پيموده و از اطاله كلام پرهيز كنم. از خدای بزرگ جهت اين كار ياری و توفيق را خواهانم"^{۴۵}.
- این رساله در مجموعه "الرسائل العشر" به چاپ رسیده است.
- ۱۱- "المسائل الحلییه": این کتاب نیز در فقه بوده و شيخ در فهرست خود از آن یاد کرده است^{۴۶}.
- ۱۲- "المسائل الجنبلائیة": این کتاب بنا به تصریح شيخ در فهرست شامل ۲۴ مسأله می باشد^{۴۷}.
- ۱۳- "رسالة في تحريم الفقاع": شيخ طوسي این کتاب را به دنبال تشکیل مجلسی كه در حضور يكي از وزراء و راجع به حرمت فقاع صورت یافته، نوشته است^{۴۸}.
- این رساله در مجموعه "الرسائل العشر" به چاپ رسیده است.
- ۱۴- "مسألة في وجوب الجزية على اليهود و المنتمين الى الجابرة": این کتاب نیز در ضمن كتب فقهی شيخ طوسي شمرده شده است^{۴۹}.

نتیجه گیری و جمع بندی:

شيخ طوسي كه ابتدا فتاوی خود را در كتاب "نهایه" با ذكر صریح الفاظ روایات و حذف اسناد آنها به رشته تحریر درآورده بود، با درك نیاز عصر خویش به پاسخگویی به فروع جدید و مستحدثات فقهی و با شجاعت بی نظیر خود عزم خویش در

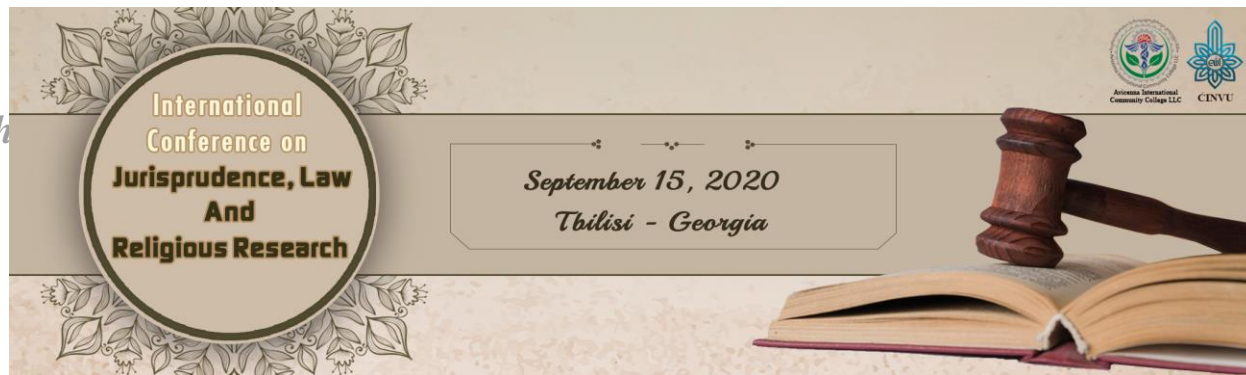
^{۴۵}. "الرسائل العشر" ص ۳۴۱

^{۴۶}. الفهرست صفحه ۱۵۹

^{۴۷}. الفهرست صفحه ۱۵۹

^{۴۸}. ببینید: "الرسائل العشر" صفحه ۲۵۵

^{۴۹}. ببینید: مقدمه "الرسائل العشر" ص ۴۲

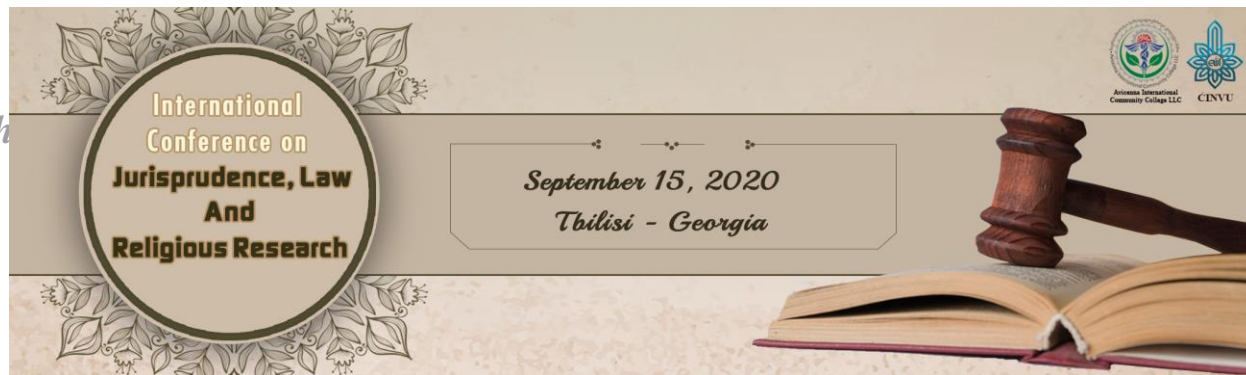
پاسخ مناسب و بروزرسانی شده به این نیاز را به نمایش گذاشته و در اولین گام تدریجی با رهنمودهای خود، افکار عمومی مردم متدین و محافل دینی و حوزوی را آماده کرد تا فتاوی مراجع تقلید را در قالب الفاظ خود مجتهد پذیرا شوند. حاصل این طرز تفکر تصنیف کتاب "مبسوط" بود که در نوع خود بی نظیر بوده و شیخ در آن همه مسائل فقهی را با فروع متعدد به همراه ادله آن مورد بررسی قرار داده است.

نگارش کتاب مبسوط توسط شیخ طوسی در واقع آغاز دوره جدیدی است که با عنوان دوره "فقه مستنبط" از آن یاد می شود. ویژگی این دوره در این است که فقهاء شیعه فتاوی خود را با الفاظ خویش بیان کرده و از ذکر متن اصلی روایات و اسناد آن خودداری می کنند. این ویژگی در فقه شیخ طوسی و به صورت مشخص در تحریر کتاب مبسوط، بنیانی شد بر تمام سبک های نگارشی بعدی فقهاء به طوری که این رویه در قرون بعدی توسط فقهاء معظم شیعه در انتشار کتب و رسالات حاوی فتاوی ایشان مورد عمل بوده و تا زمان حاضر نیز ادامه دارد.

بی شک نام شیخ طوسی و ویژگی خاص فقه ایشان در بنیانگذاری تألیفات بعدی فقهاء، در این دوره طولانی و فاصله بین نگارش کتاب مبسوط تا قرن حاضر مبرز و ماندگار بوده و همچنان می درخشد.

منابع:

- ۱- الإستبصار فیما اختلف من الأخبار، شیخ طوسی، دارالأضواء بیروت، ۱۴۰۶ هجری قمری
- ۲- اعیان الشیعة، سید محسن امین، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۳ قمری
- ۳- تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام، سید حسن صدر، منشورات علمی، تهران
- ۴- تهذیب الاحکام، شیخ طوسی، دارالأضواء، بیروت، لبنان، ۱۴۰۶ قمری
- ۵- الذریعة الی تصانیف الشیعة، آقا بزرگ تهرانی، مؤسسه اسماعیلیان، قم
- ۶- رجال السید بحر العلوم المعروف بالفوائد الرجالیة، سید محمد مهدی بحر العلوم طباطبایی، مطبعة الآداب، چاپ اول، نجف، ۱۳۸۵ قمری
- ۷- رجال العلامة الحلی، علامه حلی، منشورات الرضی، قم، ۱۴۰۲ قمری
- ۸- الرسائل العشر (رسائل الشیخ الطوسی)، محمد بن الحسن بن علی الطوسی، مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین بقم المشرفة، ایران
- ۹- الفهرست، ابو جعفر بن الحسن الطوسی، منشورات الشریف الرضی، قم
- ۱۰- مجله کیهان اندیشه، شماره های ۲، ۳
- ۱۱- مفاخر اسلام، علی دوانی، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۳ شمسی

- ۱۲- مقدمه تفسیر التبیان، آقابزرگ تهرانی
- ۱۳- مقدمه خلاف، آیت الله حسین بروجردی، چاپخانه رنگین، تهران، ۱۳۷۷ قمری
- ۱۴- مقدمه الرسائل العشر، محمد واعظ زاده خراسانی، مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسين بقم المشرفة، ایران
- ۱۵- هزاره شیخ طوسی، علی دوانی، چاپ دوم، تهران